Meisseniers en Sint Petersmannen; hun verhouding tot de heer van Breda

door

Drs. A. C. M. KAPPELHOF

1. *Inleiding*

In 1390 en in 1449 laten de heren van Breda een onderzoek uitvoeren naar het voorkomen van meisseniers in het Land van Breda en eveneens rond die tijd stelt de Bredase leenbank bij vonnis vast, welke groepen van personen aanspraak kunnen maken op zekere voorrechten. Een van deze groepen waren wederom de meisseniers. Na 1449 zwijgen de bronnen in alle talen, totdat zich in de jaren 1514 - 1518 problemen voordoen rond enige Sint Petersmannen uit het Land van Breda. Er wordt dan een nieuw onderzoek ingesteld naar het voorkomen van groepen van personen, die ofwel Sint Petersman zijn ofwel het poorterschap van een van de vier Brabantse hoofdsteden bezitten.

In het werk van Calbrecht[1] en in dat van andere auteurs worden Sint Petersmannen en meisseniers voortdurend al of niet stilzwijgend aan elkaar gelijk gesteld en daarom lijkt het zinvol ook deze groep in het onderzoek te betrekken. In het verleden hebben de meisseniers en de Sint Petersmannen de aandacht gehad van enerzijds Belgische (rechts) historici zoals Calbrecht,[1] Van Uytven[2] en Bonenfant,[3] anderzijds van Nederlandse (rechts) historici zoals Enklaar, die zich beperkte tot het uitgeven van enige teksten[4] en van Cerutti,[5] die de Sint Petersmannen aanhaalt bij de bespreking van de competentie van de Bredase schepenbank. G. Dirven kwam ertoe de meisseniers nader te bestuderen, omdat deze lieden in 1390 en in 1449 in Princenhage bijzonder talrijk bleken te zijn.[6] De door laatstgenoemde auteur gegeven verklaring voor dit verschijnsel prikkelde schrijver dezes tot nader onderzoek en tot een kritische beschouwing van zijn argumenten. Dit mondde uit in een poging de meisseniers en de Sint Petersmannen te plaatsen in de laat-

middeleeuwse samenleving van het hertogdom Brabant, waar oude privileges botsten met het streven van machtige adellijke potentaten als de heren van Breda en Bergen op Zoom om bestuur en rechtspraak binnen hun landen zo veel mogelijk onder hun gezag en invloed te houden.

2. *De Sint Petersmannen van Leuven*

In ruime zin genomen waren de Sint Petersmannen oorspronkelijk onderhorigen van de Sint Pieterskerk van Leuven.[7] Zoals ook andere geestelijke instellingen had deze rijke kapittelkerk rondom haar een grote schare van mensen verzameld, die haar landerijen bewerkten of als huispersoneel fungeerden en allen op een of andere manier afhankelijk waren van de kerk van St. Pieter te Leuven. Zo'n familie („familia" in middeleeuwse Latijnse teksten) kon bestaan uit leenmannen, ministerialen (van adellijke of onvrije geboorte) horigen en vrijgewijden. We hoeven maar te denken aan de oudste en meest aanzienlijke abdij van het graafschap Holland, Egmond[8] en aan de Sint Maartenslieden van de domkerk van Utrecht in Giethoorn.[9] Deze kerk had vanouds St. Maarten als patroon.

Een speciale groep onder de Leuvense Sint Petersmannen werd gevormd door de „homines beati Petri censuales et de familia beati Petri existentes".[10] Ieder van hen moest jaarlijks een hoofdcijns betalen aan de proost van het kapittel van de St. Pieterskerk. Volgens Calbrecht hebben we hier te maken met vrijgewijden, ook wel sainteurs, cerocensuales of wastinzigen genaamd, die ook in Vlaanderen, Henegouwen en N.W. Frankrijk veel voorkwamen. Vanaf de 10de eeuw onderwierpen hier personen uit de stand der vrijen of die der edelen zich vaak aan het gezag van een machtige abdij of kapittel. Tegenover de afhankelijkheid van de nieuwe meester stond de bescherming van de kerk, die hen behoedde voor al te opdringerige, locale machthebbers, terwijl de plichten van deze vrijgewijden zeer gering waren.[11] In Noord-Brabant had de abdij van Sint Truiden zulke vrijgewijden onder Woensel en Alem.[12]

De oudste vermelding van Sint Petersmannen dateert uit het begin van de 13de eeuw. In 1278 komt onder hen ook een priester voor, een bewijs dat onder hen vrije lieden voorkwamen[13] en blijkt hun status in

beide lijnen erfelijk te zijn.[14] Uit de 14de eeuw zijn enige oorkonden bekend, waarin telkens twee getuigen die zelf ook Sint Petersman moeten zijn, ten overstaan van deken en kapittel van St. Pieter te Leuven zweren, dat een derde persoon geboortig uit dezelfde stam als zij, ook aanspraak kan maken op het Sint Petersmanschap. Op deze wijze werden nieuwe Sint Petersmannen officieel erkend.[15]

De voogdij over de St. Pieterskerk kwam vanouds aan de graven van Leuven, de latere hertogen van Brabant toe en Calbrecht vermoedt, dat de hertogen de vrijgewijden van deze kerk al vroeg gingen oproepen voor de militaire dienst. Op den duur ging men de Sint Petersmannen beschouwen als een deel van de hertogelijke familia. Inderdaad sloten de hertogen in de 13de eeuw enige overeenkomsten met naburige heren of belangrijke vazallen over de migratie van elkanders onderdanen, waarin zij de macht over de Sint Petersmannen en de leden van hun familia uitdrukkelijk aan zich hielden.[16] Ook de gebruikte terminologie in sommige stukken doet vermoeden, dat de begrippen lid van de hertogelijke meisnie en die van Sint Petersman aan elkaar gelijkgesteld werden. Als voorbeeld zouden we de oorkonde kunnen noemen uit 1319, waarin Sybert van Hulvenhout (= Ulvenhout) erkend wordt als een waarachtige „homo sancti Petri et ad liberam familiam domini ducis pertinens". Teneinde zulks te bewijzen was hij verschenen voor de meier van Leuven als plaatsvervanger van de hertog en enige „homines Sancti Petri et ad liberam familiam domini ducis pertinentes".[17] Men merke op, dat de „thoon" - de veel gebruikte term uit die tijd voor het bewijs, dat men Sint Petersman was - hier plaatsvindt voor meier en Sint Petersmannen terwijl dit in dezelfde periode ook gebeurt voor deken en kapittel.[18] Het onderscheid tussen de oorspronkelijke, zuiver hertogelijke meisseniers en de Sint Petersmannen is dan ook voor de tegenwoordige onderzoeker zeer moeilijk te maken.

Uit de te Leuven woonachtige Sint Petersmannen werden al in een vroeg stadium van de geschiedenis van de stad Leuven de leden van het stadsbestuur gerecruteerd. Op den duur vormden zich uit hen de 7 geslachten, die samen het patriciaat van de stad vormden en tot het midden van de 14de eeuw de macht volledig in handen hadden.[19]

3. *De begrippen „familia" en „meisnie"*

Het begrip „familia" kunnen we omschrijven als de collectiviteit van alle personen, die het gevolg van een grootgrondbezitter (een vorst, een hertog of graaf, een edelman of een grote kerkelijke instelling) uitmaken en van hem in meer of mindere mate afhankelijk zijn. Ook ministerialen van de hertog van Brabant, zoals de Van Wesemale's of de Van Rotselaar's maken in de 13e eeuw deel uit van de hertogelijke familia.[20] Zij vormen de huishouding van de hertog in de ruimste zin des woords.

Meisnie is het middelnederlandse equivalent van het Latijnse familia en afgeleid van het Franse „ménie" dat op zijn beurt gebaseerd is op het Latijnse mansio, dat woonplaats of herenhuizing betekent. De „gens de ménie" ofwel meisseniers zijn dus letterlijk lieden, die wonen in het huis van een machtig heer. Er is geen relatie, hoezeer deze op het eerste gezicht voor de hand lijkt te liggen, met het woord „mansus", dat hoeve, bedrijfseenheid betekent en wier bewoners „mansionarii" genoemd worden.[21]

Vaak vindt een zekere betekenisverenging plaats, waarbij meisnie duidt op het lager in rang zijnde dienstpersoneel, dat echter wel degelijk gerekend wordt tot het grote huisgezin dat met de heer onder één dak woonde. Een passage uit de ridderroman „Walewein" laat deze betekenis duidelijk uitkomen:

„Ten elpsbene saten die graven
Ende hertoghen van groter haven
Ende ten yvore hoge liede,
Ridders, maer hare maisniede
Saten beneden ten marberine" [22]

Vanzelfsprekend had de hertog van Brabant ook zijn meisnie en we zien deze dan ook vaak vermeld in de kronieken die de roem en de glorie van de hertogen uit het Leuvense Huis verhalen. In het begin van de 14e eeuw kwamen de ambachtsgilden in de grote Zuid-Brabantse steden in opstand tegen de patriciërs, die er tot dan toe onbetwist heer en meester waren geweest. De hertog, Jan II, keerde zich tegen de opstandelingen. In een gevecht tegen de „gemeynte" van Brussel moest de hertog de strijd voeren met zijn „maisnieden", slechts geassisteerd door

een deel van de Brusselse patriciërs.[23] Van meisnie wordt ook wel gesproken, als het gaat om de aanhang, die een leider om zich heen verzamelt. De band tussen beide is hier van tijdelijke aard. Een voorbeeld is dat van Pieter Coutereel, die in 1361 in opstand komt tegen het aristocratische stadsbestuur van Leuven. Pieter Coutereel vindt zijn aanhang vooral onder het gewone volk („de ghemeynte") en in de vroege morgen rukken de rebellen op naar het stadhuis „. . . al ghemeen (Peter ende al syn meisniede) . . ."[24]

Uit de meisnie wordt ook het voetvolk gerecruteerd, wanneer men ten strijde trekt. Toen het Franse leger op 22 augustus 1415 bij Azincourt tegenover het Engelse stond opgesteld, dachten de Franse legeraanvoerders dat ze hun boogschutters wel konden missen. Ze hadden immers een tienvoudige overmacht en dachten met hun cavalerie van ridders te paard de tegenstander te kunnen verslaan. Ze stuurden alle schutters heen „. . . ende alle andere meisniede Die niet en waren edel liede". De gevolgen waren rampzalig: het Franse ridderleger werd vernietigd en tallozen vonden de dood, waaronder overigens ook de hertog van Brabant, Anton van Bourgondië (1406 - 1415).[25]

4. *De buiten-Sint Petersmannen*

In de late Middeleeuwen wordt er steeds een onderscheid gemaakt tussen de Sint Petersmannen, die in Leuven woonden en hen, die elders woonden. Deze laatste groep wordt door Van Uytven in navolging van die der buitenpoorters buiten-Sint Petersmannen genoemd.[26] Gedurende de 14de, 15de en de eerste helft van de 16de eeuw trokken uit het gehele hertogdom lieden naar Leuven om zich daar als geboren Sint Petersman officieel te laten erkennen. Ook het poorterschap van de Brabantse steden of vrijheden was bij de plattelandsbevolking zeer in trek. Buitenpoorters genoten het uit het poorterschap voortvloeiende recht om in civiele en criminele zaken alleen voor de schepenbank van deze stad gedaagd te mogen worden. Bij misdrijven of civiele procedures konden zij eisen, dat de zaak van het gerecht, dat in normale gevallen hiertoe bevoegd was, door middel van een „ontslagbrief" werd overgebracht naar dat van hun stad. De Brabantse goede steden waren in de late

Middeleeuwen zo machtig, dat zij dit recht door nagenoeg iedereen konden doen eerbiedigen. Ook de hertogen waren niet in staat zich tegen deze uitbreiding van de stedelijke rechtsmacht te verzetten.[27] In een vertrouwelijk rapport van ca 1395 wordt geconstateerd dat het gezag van de oude, aan de drank en het kaartspel verslaafde hertogin Johanna (1322 - 1406) zozeer getaand was, dat de meiers en de schouten zich op grote schaal door corruptie en afpersingen konden verrijken. De bewoners van het Brabantse platteland leden zo onder de willekeur van deze functionarissen, dat zij zich in grote getale lieten inschrijven als buitenpoorter van een der z.g. goede steden (Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch en in minder mate Tienen, Zoutleeuw en Nijvel). In de hoge heerlijkheden waarvan Breda er een was, gebeurde dit niet, omdat de heren zelf dit niet toestonden.[28]

Het verschijnsel van de buitenpoorters beleefde voor Leuven zijn hoogtepunt ca 1430 - 1440, waarna de interesse voor het buitenpoorterschap snel terugliep om ca 1475 een dieptepunt te bereiken. Vanaf dat moment zet zich een nieuwe stijging van het aantal buitenpoorters in, die ca 1510 - 1515 een top bereikt, welke overigens aanmerkelijk lager ligt dan in de 15de eeuw. Hierna is het gedaan met het Leuvense buitenpoorterschap. In de tweede helft van de 16de eeuw gaat het nog maar om enkele personen. De fluctuaties in de aantallen buiten-Sint Petersmannen vertonen bij benadering hetzelfde patroon als dat van de buitenpoorters, behalve dat het buiten-Sint Petermanschap in tegenstelling tot het buitenpoorterschap al lang vóór ca 1380 in trek en hun aantal veel geringer is. In de loop van de 15de eeuw zijn naar verhouding steeds meer buitenpoorters uit het noordelijk deel van het hertogdom afkomstig.[29]

Het Antwerpse buitenpoorterschap stond in het Land van Breda tussen ca 1410 en 1430 eveneens op het hoogtepunt van zijn populariteit.[30] Overal in het Land van Breda en met name in Oosterhout, Breda, Baarle en Rijsbergen kwamen in deze bloeiperiode Antwerpse buitenpoorters voor. Na ca 1450 nam het aantal buitenpoorters af en rond 1463 - 1464 kwamen ze in het Land van Breda nergens meer voor behalve in Zundert.[31]

Met de komst van de Bourgondische hertogen (1430) neemt de

macht van de landsheer in Brabant weer toe. Onder Philips de Goede (1430 - 1467) worden verschillende maatregelen genomen om de werking van de rechten van de buitenpoorters en de buiten-Sint Petersmannen in te perken, onder meer door deze nauwkeuriger te omschrijven en misbruiken te verbieden. Dit was ook noodzakelijk, omdat er voortdurend geschillen rezen tussen de hoofdsteden onderling over processen, waarbij hun poorters betrokken waren en tussen de hoofdsteden en de bezitters van de uitgestrekte hoge heerlijkheden (Breda, Bergen op Zoom, Gaasbeek). Als leider van de hoge Brabantse edelen trad aan het eind van de 15de eeuw vaak Engelbrecht II van Nassau, heer van Breda (1475 - 1504) op.[32]

Een accoord, dat de drie hoofdsteden Leuven, Brussel en Antwerpen in 1466 sluiten met de Brabantse adel over de extra-territoriale rechtsmacht zondert alle „gebuurlijke" zaken uit van de werking van dit privilege.[33] Onder gebuurlijke zaken worden dan verstaan de plichten, die iedere ingezetene heeft ten aanzien van zijn buren en dorpsgenoten, zoals het onderhoud van wegen en waterlopen en het in het oog houden van het eigen vee. Een poging van het centrale gezag gepersonifieerd in de Raad van Brabant in 1460 om de rechtsmacht van Leuven nog verder te besnoeien mislukte. Een nieuw accoord tussen Leuven en Brussel en de Brabantse edelen werd gesloten in 1501.[34] Van Uytven concludeert, dat vanaf de Bourgondische Tijd de adel zich zelfstandiger opstelt tegenover de Brabantse steden dan daarvóór. Er ontstaat dan een coalitie van landsheer en hofadel, die tracht de privileges van de steden te beperken en die onder leiding staat van de meest aanzienlijken onder hen, de graven van Nassau. Dit streven heeft succes want vanaf ca 1525 neemt het aantal buitenpoorters en buiten-Sint Petersmannen drastisch af en na het midden van de 16de eeuw ontstaan er geen conflicten meer.

Een zekere weerzin tegen het „renvoyeren" d.w.z. het overbrengen van een strafproces van de rechtbank, in wier jurisdictie het misdrijf geschied is, naar een andere rechtbank, aangezien de verdachte alleen daar gevonnist mag worden, blijkt uit de adviezen, die Willem van der Tannerijen geeft in zijn handleiding uit het einde van de 15de eeuw over de toepassing van het Brabantse recht in de Raad van Brabant. Willem van der Tannerijen was van 1474 tot 1477 buitengewoon raadsheer van de

Raad van Brabant en maakte nadien deel uit van de Grote Raad van de Bourgondische hertogen. Zowel vóór 1474 als aan het eind van zijn carrière bekleedde hij ook de functies van schepen en secretaris van de stad Antwerpen. In hem mogen we in ieder geval een man van zeer grote ervaring zien.

In een paragraaf gewijd aan het probleem: „Wat moet een rechter doen met een verdachte, die niet tot zijn jurisdictie behoort?", raadt hij iedere aankomende rechter aan dit „subtyl" aan te pakken. Men kan voorkomen, dat er gerenvoyeerd moet worden door de gevangen verdachte ertoe te verleiden aan een verhoor mee te werken, ongeacht of hij daarbij bekent of ontkent. Men kan hem er ook toe overhalen, dat hij toestemt in het in gang zetten van een gerechtelijk vooronderzoek. Wanneer de arrestant in een van deze vallen loopt, is immers geen renvoy meer mogelijk, aangezien het dan te laat is. In den regel is het bij misdrijven, waar lijf (= leven d.w.z. de doodstraf) of leden (= ledematen d.w.z. lijfstraffen) mee gemoeid zijn, zo dat het proces in die jurisdictie gevoerd wordt, waar het strafbare feit is voorgevallen. Op dit algemene beginsel, dat latere schrijvers hebben betiteld als het territorialiteitsbeginsel, bestaan enige uitzonderingen n.l. de poorters van de steden en de meisseniers van de hertog van Brabant en die van de heer van Grimbergen. Willem van der Tannerijen erkent dus de bijzondere voorrechten van buitenpoorters, buiten-Sint Petersmannen (vermoedelijk ingesloten onder de meisseniers) en meisseniers, maar de rechter mag natuurlijk altijd proberen te voorkomen, dat er ook werkelijk gebruik van wordt gemaakt.[35] Bij deze bijzondere groepen treedt het personaliteitsbeginsel op, waarbij niet de plaats, waar het feit geschied is, maar de status van de verdachte of de aanklager bepaalt, waar het proces gevoerd wordt.[36]

5. *De oorsprong van de meisseniers*

Over de oorsprong van de meisseniers in engere zin van het woord is bijzonder weinig bekend. In de 19de eeuw zag men ze al als vrijgelaten lijfeigenen, die bepaalde privileges hadden verworven van hun vroegere meesters.[37] Meer rechtstreekse gegevens verschaffen ons de costuymen

van enige rechtsgebieden in het zuidwesten van het hertogdom Brabant. Teneinde te weten te komen of er in de costuymen van meer noordwaarts gelegen gebieden ook bepalingen voorkwamen over de meisseniers en de Sint Petersmannen, werden een groot aantal van de door Casier[38] en de Longé[39] uitgegeven costuymen onderzocht evenals de door Bezemer gepubliceerde rechten van Breda[40] en Steenbergen[41] en tenslotte de door Van Goor gepubliceerde Bredase costuymen.[42] Het resultaat was in alle gevallen nihil, hetgeen op zich al een zeer merkwaardig gegeven vormt. De kans, dat in een niet onderzochte rechtsbron uit het kwartier van Antwerpen of uit de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom alsnog gegevens over de meisseniers gevonden zullen worden lijkt weliswaar klein maar niet uitgesloten.

5.1. *De meisseniers in het zuidwesten van Brabant*

In de costuymen van Ukkel, Grimbergen en Rode-Alsemberg-Sint Pieters = Leeuw komen we bepalingen tegen over de speciale rechten van de meisseniers. Steeds wordt hierbij een onderscheid gemaakt tussen de meisseniers en de voogdlieden ofwel cossaten. Vele verschilpunten liggen op het terrein van het erfrecht maar het zou te ver voeren hier op deze materie dieper in te gaan. De positie van de langstlevende echtgenoot is bij de meisseniers beter dan bij de cossaten.[43] Een aantal bepalingen betreffen de wijze, waarop het bewijs geleverd moet worden dat men meissenier of Sint Petersman is. Zij hoeven alleen te recht te staan voor een rechtbank bestaande uit „mannen", waarmee ofwel leenmannen ofwel standgenoten moeten zijn bedoeld.[44] Ook in andere opzichten worden de meisseniers gelijk gesteld aan de hertogelijke leenmannen en onderscheiden zij zich van de rest van de bevolking.[45] Ook al vervalt iemand tot armoede, dan nog blijft hij meissenier.[46] De Grimbergse meisseniers genieten de volgende voorrechten: vrijdom van keurmede, ook wel mortemain of beste pand genoemd, vrijdom van alle hand- en spandiensten en vrijdom van tol in heel het hertogdom Brabant.[47]

De diensten, in de Middeleeuwen in Brabant vaak „corweyden" genoemd en de keurmede, waarbij de heer van een horige na diens dood het meest waardevolle stuk uit de achtergelaten goederen mag nemen,

zoals een kledingstuk of een stuk vee, zijn in het Land van Grimbergen wel verschuldigd door alle of in ieder geval vele cossaten. Het recht van keurmede nu wijst in zeer sterke mate op horigheid, een vorm van afhankelijkheid die in Brabant tot ca 1250 veel voorkwam.

In het landcharter van Gaesbeek uit 1284 wordt gesteld, dat de Sint Petersmannen en zij, die behoren tot de vrije meisnie van de hertog voor schepenen overeenkomsten kunnen sluiten, die dan beschouwd moeten worden als te zijn gesloten voor schepenen van een stad of vrijheid.[48]

De meisseniers van Grimbergen hebben een grotere bekendheid verworven, doordat Lindemans tussen 1941 en 1956 in het tijdschrift Eigen Schoon en de Brabander zeer veel materiaal over hen publiceerde. In het midden van de 12de eeuw werden de heren van Grimbergen met militair geweld gedwongen zich te onderwerpen aan het gezag van de hertogen van Brabant. Grimbergen bleef nadien een hoge heerlijkheid met steeds twee heren, die het in gemeenschappelijk eigendom bezaten.[49]

Uit de twee oorkonden van 1290 en 1456 blijkt, dat de beide heren van Grimbergen hun eigen meisseniers bezaten, die door een van hen tijdens veldtochten werden aangevoerd. Een uitvoerige regeling over de meisseniers werd getroffen in 1298, toen hertog Jan I van Brabant en de heren van Grimbergen een verdrag sloten.[50]
Aangezien de heerlijkheid Grimbergen omgeven was door Brabants gebied, was een regeling noodzakelijk, temeer daar de hertog bij dit verdrag de beschikking kreeg over de Grimbergse meisseniers voor zijn leger. Voorts werd bepaald, dat de heren van Grimbergen hertogelijke meisseniers, die in het Land van Grimbergen woonden en die van zware misdrijven werden verdacht, zouden uitleveren als de hertog of zijn vertegenwoordiger daar om vroeg. In ruil hiervoor was het de hertogelijke functionarissen op één uitzondering na verboden in het Land van Grimbergen personen in hechtenis te nemen. Alle meisseniers waren verplicht ter heervaart te trekken, tenzij ze te oud waren d.w.z. boven de 60 jaar of tenzij dwingende omstandigheden hen noodzaakten thuis te blijven.

De meissenierskeure van 1298 bleef van kracht, totdat de hertog van Brabant en de beide heren van Grimbergen haar in 1456 opnieuw bevestigden.[51] Nochtans was het verdrag van 1298 alleen van toepassing op Grimbergen en niet, zoals Dirven meent, op het Land van Breda.[52]

De meisseniers waren in de ammanie van Brussel - ruwweg het westelijk gedeelte van de huidige Belgische provincie Brabant - zeer talrijk. Volgens een door Bonenfant gepubliceerde telling, die vermoedelijk dateert van ca 1356, waren er toen in 6 van de 7 meierijen (= districten) van dit Brabantse kwarter 631 mannelijke meisseniers en 515 buitenpoorters van steden en vrijheden.[53] Naar schatting hebben de meisseniers toen meer dan ca 10% van de bevolking van de ammanie van Brussel uitgemaakt en met de buitenpoorters erbij komt het totaal van deze twee groeperingen, wier privileges enigszins op elkaar leken, op bijna 20% van de bevolking. Het betreft hier overigens een zeer globale schatting, die ons echter laat zien, dat we het gewicht van deze geprivilegieerde groepen niet moeten onderschatten.[54] In Princenhage werden in 1449 175 meisseniers geteld en hier moeten zij ongeveer 10% à 13% van de totale bevolking hebben uitgemaakt.[55]

5.2. *Meisseniers en cossaten*

Het onderscheid van de bevolking in twee groepen, die der voogdlieden en die der meisseniers, wordt niet alleen gebruikt in enige Zuid-Brabantse costuymen, maar komt sedert de 13de eeuw in vele bronnen voor. In Latijnse teksten spreekt men van „homines de advocatia" (= voogdij-lieden) en van „homines de familia" (= mannen van de meisnie).[56] De voogdlieden zijn analoog aan de laat-middeleeuwse cossaten, die bede (exactio, tallia) moeten betalen, terwijl de meisseniers daarvan zijn vrijgesteld. De meisseniers zijn persoonlijk dienstplichtig.[57] Het onderscheid was oorspronkelijk gegrondvest op een economisch statusverschil, waarbij de meisseniers als de rijkere boeren en de cossaten als keuterboeren beschouwd moeten worden. De hertog verplichtte de meer kapitaalkrachtige boeren tot militaire dienst, de cossaten daarentegen tot de betaling van een geldelijke bijdrage.[58] Cossaat is afgeleid van „kot" (= hutje, kleine boerderij) en „seat" (= gezeten op). De cossaten waren oorspronkelijk keuterboeren.

De cossaten komen in de 15de en 16de eeuw ook voor in het Land van Breda en in de aangrenzende Antwerpse Kempen. We bezitten expliciete vermeldingen uit Nispen (1421), Etten (ca 1454) en Ginneken/

Gilze/Chaam en Alphen.[59] In Nispen wordt de bevolking in 1421 onderverdeeld in de volgende groepen:

1) de grotere boeren, die een „volle ploechwinninge" (= boerenbedrijf) hebben. Zij bezitten ½ bunder of meer aan zaailand
2) de boeren, die minder dan ½ bunder zaailand bezitten
3) de cossaten „die niet en seyen", waarschijnlijk omdat zij geen zaailand (= akkerland) bezitten
4) de „een lopen luden" d.w.z. zij, die vermoedelijk een klein stukje land van niet meer dan 1 lopenzaad (= ⅛ bunder) bewerken en die huisraad bezitten.

De scheiding bij ½ bunder zaailand wordt ook in Etten toegepast, ofschoon de term „cossaat" daar op dat moment niet gehanteerd wordt. In beide gevallen gaat het om de afdrachten in geld of in natura aan de pastoor en/of de koster, waarbij dit standsonderscheid de hoogte van het tarief bepaalt. We kunnen hieruit concluderen, dat in de late Middeleeuwen, wanneer de horigheid reeds lang is verdwenen, in het Land van Breda de keuterboeren of zelfs de dagloners, die onvoldoende land bewerken om zich zelf en hun gezin in hun levensonderhoud te voorzien, betiteld werden als cossaten. Tegenover hen staat een groep wat rijkere boeren, die we kunnen verdelen in „volle" en „halve" boeren.

Op den duur groeiden persoonlijke status en economische status echter vaak uiteen - men was immers meissenier door geboorte - en konden er ook arme meisseniers voorkomen. De reeds genoemde telling van meisseniers en buitenpoorters in de ammanie van Brussel laat dat ook duidelijk zien: onder de meisseniers treffen we dan edelen(!), personen, die afstammen uit geslachten van vroegere ministerialen, hoge ambtenaren, pachters, ambachtslieden en zelfs bastaarden aan. Laatstgenoemde categorie kon volgens het recht van Ukkel, dat in een groot deel van de ammanie van Brussel gold, zelfs geen meissenier zijn, maar de praktijk wijst anders uit.[60]

In West-Europa komt het in de Middeleeuwen zeer vaak voor, dat alleen de vrije lieden militaire dienst moesten verrichten.[61] Nog aan het einde van de 14e eeuw blijkt in praktijk, dat de meisseniers naast de hertogelijke leenmannen ter heervaart moesten trekken en dat het niet nakomen van deze verplichting als een strafbaar feit werd gezien.[62]

5.3. *De oorsprong van de Brabantse meisseniers*

Bonenfant ziet de meisseniers in de ammanie van Brussel als de meer vermogende boeren die door hun heer tot krijgsdienst werden verplicht.[63] Hun privileges karakteriseren hen als vrije lieden en kunnen dan ook alleen zin hebben gehad, toen de horigheid in de zin van persoonlijke afhankelijkheid van een heer en gebondenheid aan de grond die door hem bewerkt wordt, nog in volle zwang was. Het ontstaan van de meisseniers dateert hij daarom al heel vroeg in de geschiedenis van Brabant n.l. in de 11de - 12de eeuw onder de eerste graven van Leuven.[64] Dit zou dan tevens kunnen verklaren, waarom we geen meisseniers tegenkomen in de costuymen van meer noordelijk gelegen gebieden: de macht van de hertogen van Brabant strekte zich toen nog niet zover naar het noorden uit.

Een bijzonder kenmerk van de horigheid is voorts, dat de status van de moeder bepalend is voor die van het kind. In de Middeleeuwen zei men kort maar kernachtig: de juridische status volgt de moederschoot („partus ventrem sequitur").[65] Merkwaardig is het nu te vernemen, dat zowel bij de Sint Petersmannen als bij de meisseniers dit beginsel ook gold. In 1449 moesten de meisseniers in het Land van Breda bewijzen, dat ze van een vrouw afstamden die ook meissenier was geweest, terwijl Jan van der Molen in 1352 voor de heer van Breda eveneens betoogde, dat zijn grootmoeder Sint Petersvrouw was, om welke reden hij eveneens het Sint Petersmanschap voor zich opeiste.[66] Dit alles wijst sterk in de richting van een vroegere horigheid bij de meisseniers, ofschoon de bronnen op dit punt elkaar soms lijken tegen te spreken (zie pag. 84). In Brabant verdween de horigheid in de eerste helft van de 13de eeuw. Het reeds aangehaalde verdrag van 1213 laat zien, dat er toen nog wel horigen waren, maar dat de neiging bestond om naar de pas gestichte steden en vrijheden te trekken, waardoor men van horige poorter werd. In het testament van Godfried IV van Breda en van Schoten (1246) worden alle horigen vrijgelaten en resteert als herinnering aan de oude situatie alleen nog de keurmede, die na hun dood betaald moest worden. Deze keurmede moet kort daarna ook in ongebruik geraakt zijn. Twee jaar later schafte hertog Hendrik II van Brabant in zijn testament zelfs

voor al zijn horigen de keurmede af.[67]

In de 15de eeuw komt in een aantal heerlijkheden in de Meierij van Den Bosch het recht van keurmede nog voor en wel in de hoge heerlijkheid Gemert en in Valkenswaard, Boxtel en in Someren. Ook hier vererft de keurmede alleen in de vrouwelijke lijn, een bewijs dat ze voortsproot uit de oude horigheid.[68]

Desalniettemin bleven bepaalde verplichtingen bestaan, die in hoge mate beslag legden op de tijd van de ingezetenen van het platteland rondom Breda. We denken dan aan de hofdiensten, die de geburen van de dorpen uit het Land van Breda tot diep in de 18de eeuw moesten presteren. Deze diensten bestonden vooral uit het kappen en vervoeren van brandhout of brandstof en uit het verzorgen en vervoeren van de hooioogst. In de 15de eeuw is er vele malen sprake van deze diensten, die door de ingezetenen van het Land van Breda toen als drukkend werden ervaren. Aangezien de meisseniers volgens een vonnis van de leenbank van het Land van Breda (ca 1400) waren vrijgesteld van jaarbede en diensten, bleven het meisseniers- en Sint Petersmanschap ook na het verdwijnen van de horigheid aantrekkelijk.[69]

5.4. *De oorsprong van de Bredase meisseniers*

Uit de tellingen van 1390 en 1449 blijkt, dat er meisseniers gesignaleerd werden in de volgende dorpen van het Land van Breda:

	aantallen meisseniers	
	1390	*1449*
Princenhage	10 + onbekend aantal	175
Rijsbergen	20 à 30	1
Etten	9	—
Ginneken	7	2
Gilze	6	—
Baarle	2	—
onbekend	—	18

De telling van 1390 is slechts tot ons gekomen via een onvolledig afschrift van de Bredase stadsgriffier A. Havermans (gestorven 1653). Hij noemt bij Princenhage een tiental namen met de opmerking, dat er nog zeer vele meer waren.[70]

In 1449 woonden er in Princenhage 175 meisseniers, terwijl elders in het Land van Breda nog 20 meisseniers werden geregistreerd. Van twee personen uit deze laatste groep is het zeker dat ze resp. in Ginneken en Bavel woonden, maar van de overigen wordt de woonplaats niet genoemd. De stammoeders van drie van de vijf groepen, waarover deze verdeeld waren, woonden echter in Gilze, Princenhage en vermoedelijk in Chaam.[71] In 1449 zijn de meisseniers in nog sterkere mate geconcentreerd in Princenhage dan in 1390. Deze opvallende concentratie heeft G. Dirven er waarschijnlijk toe gebracht de meisseniers gelijk te stellen aan de bewoners van de hertogelijke enclaves in het Land van Breda. Nu blijkt uit geen enkel stuk, dat handelt over de meisseniers, dat zij in een zekere persoonlijke relatie staan tot de hertog van Brabant. De status van meissenier en die van Sint Petersman zijn beide aan de persoon en niet aan de grond gebonden. Deze status vererft bovendien in de vrouwelijke lijn. Hun militaire verplichtingen rusten eveneens op de persoon en hechten niet aan de grond. In het Land van Breda lagen in de late Middeleeuwen onder de volgende dorpen hertogelijke enclaves:

Princenhage	(Gageldonk met afsplitsingen, wellicht Burgst)
Zundert	(Zundert-Hertog en Wernhout)
Sprundel	
Roosendaal, Nispen	(z.g. Roosendaals Gageldonk)
Baarle	(Baarle-Hertog)[72]

Men ziet onmiddellijk, dat de verspreiding van de meisseniers geenszins samenvalt met die van de hertogelijke enclaves. In Gilze, Ginneken en Rijsbergen woonden wel meisseniers, terwijl hier in het geheel geen centra van hertogelijke enclaves voorkwamen! De namen van de bezitters van de heerlijkheden onder Princenhage, die tot het midden van de 15de eeuw alle hertogelijke lenen waren, komen zelfs niet voor in de meissenierstellingen van 1390 en 1449. De conclusie moet dan ook

luiden, dat de meisseniers niets hebben uit te staan met de hertogelijke enclaves.

Volgens het vonnis van de leenbank van het Land van Breda genieten de volgende groepen personen de volgende voorrechten:

1) „massenneyluyden" ..... vrijdom van hand- en spandiensten
2) leenmannen van de heer van Breda ..... vrijdom van jaarbede en van hand- en spandiensten
3) Sint Petersmannen ..... vrijdom van jaarbede, tenzij ze de gemene gronden willen gebruiken

Een groep lieden, die beweerde op vrije hoeven gezeten te zijn of die in het bezit was van niet nader omschreven akten en op die grond aanspraak maakte op vrijdom van dienst, werd niet als zodanig erkend.[73] Men constateert, dat Sint Petersmannen en meisseniers hier ten tonele worden gevoerd als twee afzonderlijke groepen. Bij de tellingen van 1390 en 1449 wordt steeds gesproken van meisseniers en nergens van Sint Petersmannen. Er is in het Land van Breda dus een verschil tussen meisseniers en Sint Petersmannen. Opvallend is verder, dat de meisseniers volgens dit vonnis grotere privileges bezitten dan de met de stad Leuven en de hertog verbonden Sint Petersmannen. Laatstgenoemden zijn slechts vrijgesteld van de aan de heer van Breda te leveren hand- en spandiensten, wanneer ze de gemene gronden in het Land van Breda niet wensen te gebruiken, hetgeen voor de landbouwers onder hen zeer bezwaarlijk geweest moet zijn. De Bredase leenmannen beschikten overigens over nog grotere voorrechten. We vragen ons dan ook af, of deze meisseniers niet tot de meisnie van de heer van Breda behoorden!

Princenhage wordt in de Middeleeuwen niet alleen gekenmerkt door de aanwezigheid van talrijke meisseniers maar ook door het voorkomen van een grote schare Bredase leenmannen. Om wat meer vaste grond onder de voeten te krijgen, werd het oudste bewaard gebleven denombrement van de heerlijkheid Breda uit 1474, waarin ook de achterlenen voor het grootste deel ieder afzonderlijk zijn beschreven, aan een analyse onderworpen. Het volgende staatje geeft een treffend beeld van de spreiding van deze achterlenen en van de bijbehorende taxatiewaarde.[74]

Lenen van de heerlijkheid Breda in 1474

(bedragen in Rijnsguldens)

plaats	aantal lenen	aantal lenen met taxatie-waarde	totale taxatiewaarde	gem. taxatiewaarde
Dongen	3	3	400	—[1]
Oostmalle	3	3	483	—[1]
Hof van Nederven	2	2	50	—[2]
Hof van Brecht	1	1	65	—[2]
Tilburg	2	2	18,5	9,25
Alphen en Chaam	23	23	59,025	2,57
Princenhage	246	236	1504,785	
a) Hage-Nassau	116	109	413,660	3,80
b) Hage-Ten Houte	54	52	248,125	4,77
c) Hage-Hertog:				
Gageldonk	35	34	140,750	4,14
Hambroek	40	40	425,250	10,63
Burgst	2	2	277,—	—[1]
Zonzeel	3	3	20	6,66
Rijsbergen	94	86	181,95	2,12
Zundert-Nassau	107	96	294,400	3,07
Zundert-Hertog	67	65	235,300	3,62
Oosterhout	25	24	102,900	4,29
Geertruidenberg	5	5	45,300	9,06
Etten	14	13	302,750	23,29
Roosendaal	30	29	541,525	18,67
Nispen	9	7	12,100	1,73
Ginneken	35	33	123,75	3,75
Meer	24	21	254,15	12,10
Meerle	18	15	25,55	1,70
Minderhout	20	20	27,55	1,38
Baarle-Nassau	248	193	257,775	1,34
Totaal	979		5005,310 Rijnsg.	

[1] Van deze posten is geen gemiddelde berekend, omdat het hier heerlijkheden of leenhoven betreft, waarvan verder geen specificatie is opgegeven.

[2] Van deze posten is geen gemiddelde berekend, aangezien het hier leenhoven betreft, waarvan de lenen over het gehele Land van Breda verspreid lagen.

Bovenstaande cijfers moeten vanzelfsprekend met veel voorzichtigheid benaderd worden, aangezien er vertroebelende factoren in het spel zijn. Desalniettemin geloven wij te mogen stellen, dat Princenhage aan het einde van de Middeleeuwen gekenmerkt werd door een zeer grote dichtheid van Bredase leengoederen. Een groot deel hiervan bestond uit stukken land en de bezitters dragen evenals de 15de eeuwse meisseniers in dit dorp bijna allen gewone, niet adellijke achternamen. Nu zal men tegenwerpen, dat in 1474 bijna alle Princenhaagse hertogelijke enclaves al waren opgekocht door de heer van Breda en dat de voormalige hertogelijke lenen voor een groot deel verantwoordelijk zijn voor dit grote aantal Bredase lenen. Het is echter mogelijk de voormalige enclaves uit het geheel te lichten - in het staatje is dit reeds gedaan - en dan blijkt, dat Hage-Nassau (Hage-Nassau + Hage-Ten Houte) na Baarle het grootste aantal Bredase lenen heeft, terwijl de totale waarde ervan die van Baarle bovendien nog verre overtreft.[75]

Wanneer Godfried van Breda en Schoten ca 1200 zijn allodiaal bezit in leen opdraagt aan de hertog van Brabant en daardoor diens vazal wordt, dan wordt dit goed in de oorkonden omschreven als de burcht van Breda en het allodium, dat gelegen is onder de plaats, die in de volksmond „Haga" wordt genoemd. Het bezit van de heer van Breda wordt niet nader omschreven, maar het lijkt geen toeval dat de klerk, die de beide oorkonden opstelde, nu juist de plaatsnamen Breda en Hage (= Princenhage) neerschreef: hier immers lagen de twee zwaartepunten van het bezit van het geslacht Van Breda-Schoten. In de late Middeleeuwen herinneren het grote aantal meisseniers en leenmannen ons hier nog aan. In dat zelfde Princenhage woonden ca 1200 ook reeds een aantal hertogelijke vazallen en wij geloven dan ook te mogen veronderstellen, dat dit gebied toen reeds betrekkelijk dicht geoccupeerd moet zijn geweest.[76]

5.5. *De Bredase Sint-Petersmannen*

Een oorkonde uit 1352 verschaft ons een groot aantal namen van Sint Petersmannen die in het Land van Breda woonden.[77] Waarschijnlijk gaat het hier om Sint Petersmannen in de eigenlijke zin van het woord,

die een verklaring moesten afleggen over het Sint Petermanschap van Jan van der Molen. Onder hen treffen we één adellijk persoon aan n.l. Jan uten Houte, ridder, van Burgst. Hun Sint Petermanschap danken zij allen aan een verwantschap in de vrouwelijke lijn met het geslacht Van Tichgelt. Aan hun achternamen (Van der Daesdonc, Van Ypelaer (2 x), Van Wolfslaer en Van Kockelberge) en aan het feit, dat Jan van der Molen in Ginneken woont, valt te zien dat een deel van hen uit Ginneken afkomstig was. Een andere Sint Petersman is Sybertus van Ulvenhout, die zich in 1319 laat erkennen als Sint Petersman en die tussen 1277 en 1300 verschillende malen vermeld wordt.[78] Het is ook mogelijk, dat het in 1319 om een kleinzoon van hem gaat. Sybertus sr. was tevens leenman van de heer van Breda en zijn zoon Peter noemt zich vanaf 1337 naar zijn gelijknamige bezitting Peter van Ypelaer na in 1333 een nieuw wapen te hebben aangenomen. Hij was zo vermogend, dat hij in 1333 tegen de grote som van £ 260 Tourn. een groot complex van goederen kon pachten van de abdis van Thorn, terwijl hij tevens haar leenman was voor de tiend van Heusdenhout.[79] We zien hier dus een Sint Petersman die zeer vermogend was en tevens leenman van de heer van Breda en van de abdis van Thorn was. Tegen zo'n combinatie van betrekkingen bestonden dus kennelijk geen bezwaren. Een tweede voorbeeld van een combinatie van hoedanigheden is het geval van Hendrik Reymbout en Willem Boyken, die in 1324 optreden als schepenen en leenmannen in Oosterhout en vier jaar later zich zelf betitelen als „dienstlieden van St. Pieter van Leuven onder Willem heer van Oosterhout" (Willem van Duivenvoorde). We zien hier twee St. Petersmannen, die tevens leenmannen vermoedelijk van de heer van Breda zijn, fungeren als schepenen in Oosterhout.[80]

6. *De Princenhaagse meisseniers*

In verband met de vraag, of er misschien een relatie bestond tussen de aanwezigheid van de hertogelijke enclaves en de vele meisseniers in Princenhage, zou het zeer zinvol zijn om te onderzoeken, hoeveel bezitters van deze enclaves tevens meisseniers waren. We hebben reeds geconstateerd, dat in de lijst van 1449 de toenmalige heren van Gageldonk

en hun verwanten en die van Burgst niet voorkwamen. In 1352 blijken de heren van Burgst en Gageldonk weliswaar Sint Petersman te zijn, maar zij ontlenen deze status aan een familierelatie en niet aan het bezit van een hertogelijke enclave. Zoals bijna altijd het geval is, waren de heerlijkheden Burgst en Gageldonk verdeeld in een gebied, dat de heren in eigen hand hielden en dat bestond uit een of meerdere grote pachthoeven en uit een groot aantal in leen of in cijns uitgegeven percelen land. Uit 15e eeuwse beschrijvingen van de hertogelijke enclaves blijkt, dat de heren van Gageldonk (met afsplitsingen) en Burgst de volgende aantallen laten (houders van cijnsplichtig land) en leenmannen hadden:

Gageldonk-Princenhage (1440)	leenmannen	laten
a. Gageldonk	16	124 + 23[1]
b. Hambroek	25	61 + onbekend aantal[2]
c. De Emer	1	- - -
	42	161 + onbekend aantal
Burgst (1468)	14	niet vermeld
idem (ca 1430)	24	62

[1] de eerste groep betaalt cijns in geld en was, de tweede groep slechts pacht in natura. Alleen de namen van de tweede groep zijn gespecificeerd.
[2] een onbekend aantal laten wordt van de heer van Hambroek in leen gehouden door Willem van Hambroek.[81]

Resteert nu de vraag, of onder deze leenmannen en laten relatief veel meisseniers voorkomen. In de bovengenoemde bronnen worden de namen van alle laten en leenmannen van Burgst en die van de leenmannen van Gageldonk c.a. vermeld. We hebben deze namen een voor een vergeleken met die van de lijst van 1449, waarbij een volledige identificatie ernstig bemoeilijkt werd, doordat in deze tijd zeer vele personen nog geen vaste achternaam hadden. Men noemde zich naar de vader of ook wel naar de plaats, waar men vandaan kwam of bezittingen had. Dit verschijnsel komt vooral voor bij de lagere klassen van de samenleving.

Voor Burgst beschikten we bovendien alleen over gegevens uit ca 1430 en 1468, zodat het tijdsverschil hier tamelijk groot was, hetgeen de vergelijking minder betrouwbaar maakt. De resultaten hebben we omwille van de overzichtelijkheid verwerkt in een staatje, waarbij de onzekere identificaties met een vraagteken zijn aangeduid.

Laten en leenmannen van Hage-Hertog, die tevens in 1449 als meissenier worden vermeld

	laten	totaal aantal laten	leenmannen	totaal leenmannen
Gageldonk	geen gegevens		1	16
Hambroek	geen gegevens		1 + 1?	25
Emer	niet aanwezig		geen gegevens	
Burgst ca 1430	3 1?	62	3 2?	24
Burgst 1468	geen gegevens		1	14
Totaal	3 1?	62	5 3?	79

Men constateert onmiddellijk, dat slechts zeer weinig laten en leenmannen van Hage-Hertog tevens meissenier zijn, hetgeen eens te meer bewijst, dat er geen relatie bestaat tussen de hertogelijke enclaves en de meisseniers. Omtrent de sociale status van de meisseniers is het moeilijk nadere gegevens op te sporen, aangezien de bronnen die hiervoor bijzonder geschikt zijn zoals notariële en schepenprotocollen voor deze periode ontbreken. Een onvolledige lijst van schepenen van Princenhage laat zien, dat er van de 17 personen die tussen 1440 en 1459 een of meer malen schepen waren, 1 met zekerheid en 3 onder groot voorbehoud geïdentificeerd kunnen worden als meissenier. Een complicatie is, dat in deze tijd één persoon leenman of laat kon zijn van meerdere heren. De persoonlijke band laat-heer die waarschijnlijk is gegroeid uit een band horige-heer was in de 15de eeuw in Princenhage zo verzakelijkt, dat één

persoon laat of leenman van meerdere heren kon zijn. In Hage-Hertog bestonden in 1440 in tegenstelling tot Zundert-Hertog geen heerlijke rechten.[82]

7. *Het verzet van de heren van Breda tegen het Sint Petersmanschap*

Vanaf het midden van de 14de eeuw zien wij de heren van Bergen op Zoom en Breda zich voortdurend verzetten tegen de extra-territoriale rechtsmacht van de Brabantse hoofdsteden en de bank van de St. Petersmannen te Leuven. Het streven van de heer van Breda om zijn onderdanen te beletten zich tot een rechtsprekende instantie te wenden, waarover hij geen zeggenschap had, is weer gefundeerd op de politiek om zijn heerlijkheid te consolideren. Men moet daarbij in het oog houden, dat schout en schepenen in de Middeleeuwen steeds door de heer van Breda worden benoemd en dat hij in principe personen, die hem niet bevielen, kon weren uit deze ambten.[83] Een andere uiting van deze politiek zijn de succesvolle pogingen om de hertogelijke enclaves op te ruimen, welke in 1480 op Baarle na werden voltooid en om heerlijkheden die in vroegere eeuwen waren uitgegeven, terug te kopen. Ca 1525 zijn bijna alle heerlijkheden en enclaves op deze wijze verdwenen en kan men zeggen, dat de interne consolidatie van de heerlijkheid Breda is voltooid. In de aangrenzende heerlijkheid Bergen op Zoom speelt zich een zelfde proces af en hier lijkt dit proces reeds na 1500 tot een voorlopig einde te zijn gekomen.

7.1. *Periode tot 1514*

Een eerste stap in deze richting vindt plaats in 1327, wanneer de hertog van Brabant Willem van Duivenvoorde als heer van Oosterhout het privilege gunt, dat inwoners van Oosterhout geen buitenpoorter zullen mogen worden van de hertogelijke vrijheid Capelle-op-den-Bos (gelegen in de ammanie van Brussel). Zij die dit reeds zijn, verliezen bij deze hun poorterschap.[84]

Bij de uitgifte in vruchtgebruik door hertog Jan III van Brabant aan Willem van Duivenvoorde in 1339 werd bepaald, dat de hertog geen

inwoners van het Land van Breda zou aannemen als leenman of als buitenpoorter van een hertogelijke vrijheid en dat in het algemeen gesproken de hertog geen vrijheden zal geven, die inbreuk maken op de macht van Willem van Duivenvoorde als pandheer van Breda. Zij die reeds buitenpoorter zijn, verliezen dit recht![85] Bij de verkoop van de heerlijkheid Breda in 1350 worden bepalingen van een volkomen gelijke strekking in de beleningsakte opgenomen.[86] Kort tevoren had Willem van Duivenvoorde Lemmeken van der Marken in de ijzers laten slaan, omdat hij buitenpoorter was geworden van Antwerpen, hetgeen de semi-landsheer bijzonder had gegriefd. Lemmeken kwam dan ook pas weer vrij, nadat hij afstand had gedaan van het buitenpoorterschap en na borgen te hebben gesteld.[87] Nieuwe problemen doen zich voor ca 1405, wanneer inbreuk wordt gemaakt op het recht van een Sint Petersman uit het Land van Breda en de stad Leuven hiertegen protesteert.[88]

In het midden van de 15de eeuw lijken de geschillen tussen de stad en de heer van Breda enerzijds en Antwerpen, Brussel en Leuven anderzijds over de rechtsmacht over haar buitenpoorters zeer talrijk te zijn geweest. Met de stad Antwerpen werden in 1433 en 1437 regelingen getroffen.[89] Het pleit werd gewonnen in 1494 bij de verlening van het privilege aan de heren van Breda en Bergen op Zoom door Philips de Schone, waarin in beginsel elke extra-territoriale rechtsmacht afgesneden werd. Slechts een appèl op de Raad van Brabant, het hoogste Brabantse rechtscollege, werd toen mogelijk geacht.[90]

7.2. *De affaires Wagemakers en Heys*

Een nieuw conflict brak uit in 1514, toen de schout van Gilze de twee zonen van de St. Petersman Pieter Andries Wagemakers gevangen liet nemen, toen zij hun vader in bescherming wilden nemen, mogelijk tegen een actie van de schout. Hij liet hen naar Breda brengen en aldaar de duimijzers aanzetten. Men ging daarbij zo ruw te werk, dat het bloed rijkelijk gevloeid zou hebben. In Leuven was men zo verontwaardigd over deze schending van de oude voorrechten, dat de schout veroordeeld werd tot het zelf metselen of bekostigen van ½ roede stadsmuur te Leuven.[91] Het opnieuw uitbreken van een conflict bracht graaf Hendrik

III van Nassau (1504 - 1538) er waarschijnlijk toe zijn schouten te bevelen lijsten op te stellen van alle buitenpoorters en Sint Petersmannen in zijn territorium. Slechts de lijsten uit Roosendaal, Ginneken en Gilze zijn bewaard gebleven en tonen aan, dat het om een zeer kleine groep mensen gaat:[92]

plaats	buitenpoorters van			Sint Petersmannen
	Leuven	Brussel	Antwerpen	
Gilze	--	3	--	5
Ginneken	--	2	--	4
Roosendaal	--	14	3	2
Totaal	--	19	3	11

Cerutti stelt, dat nadien gepoogd werd de overgebleven buitenpoorters en Sint Petersmannen te bewegen hun speciale status op te geven.[93]

In 1517 ontstaat er opnieuw een conflict, waarin een Sint Petersman genaamd Cornelis Pieter Heys het onderspit moet delven tegenover graaf Hendrik III van Nassau. Een oorkonde gedateerd 12 januari 1518 en uitgevaardigd door Karel V als hertog van Brabant vormt de afsluiting van het kleine drama, dat toen plaatsvond. Karel V maakt in dit stuk bekend, dat de Raad van Brabant een overeenkomst gesloten tussen graaf Hendrik III van Nassau en Cornelis Pieter Heys en diens vader Peter Heys op hun beider verzoek heeft bekrachtigd en de partijen heeft veroordeeld tot het naleven ervan. Cornelis Pieter Heys had volgens dit stuk in het Land van Breda verscheidene misdrijven begaan met de vaste bedoeling om gebruik te maken van zijn Sint Petersmanschap, wanneer hij in moeilijkheden zou geraken. Hij verwachtte zelfs, dat de schouten in het Land van Breda hem niet zouden durven gevangen te nemen, aangezien hij Sint Petersman was. Toen dit toch gebeurde, liet hij zich conform het privilege „uitschrijven" door meier en Sint Petersmannen van Leuven, teneinde aldaar door hen geoordeeld te worden. Inderdaad werd hij overgeleverd aan de meier van Leuven en wezen de Sint Petersmannen een vonnis, dat voor hem gunstig uitviel. Op dat moment volgde kennelijk een ingrijpen van de heer van Breda, die de meier van Leuven

ertoe bracht tegen dit vonnis beroep in reformatie aan te tekenen bij de Raad van Brabant. Er was toen al meer dan een jaar voorbij gegaan en nog steeds zat Cornelis Pieter Heys in gevangenschap. De Raad van Brabant concludeerde, dat de bank van de Sint Petersmannen een onjuist vonnis had gewezen, waarna Cornelis Pieter Heys gevankelijk werd overgebracht naar Brussel en de Raad de zaak aan zich trok.

Toen de zaken zo liepen, besloot Cornelis Heys eieren voor zijn geld te kiezen en smeekte hij, aldus de oorkonde van Karel V, bij graaf Hendrik van Nassau om vergiffenis. Tevens bekende hij zijn misdaden en zijn voornemen om daarbij misbruik te maken van zijn Sint Petersmanschap en verklaarde hij zich bereid om afstand te doen van dit Sint Petersmanschap. Met even zo veel woorden wordt vervolgens gesteld, dat een zeker persoon („een goede heer") ten gunste van Cornelis Heys had bemiddeld door enige vrienden en verwanten van graaf Hendrik te vragen bij deze een goed woordje voor hem te doen. Tijdens het bruiloftsfeest van de dochter van de kanselier (= president van deze rechtbank) van de Raad van Brabant verzochten de bruid, haar moeder en enige andere vrouwen Hendrik van Nassau, die op dit feest aanwezig was, aan Cornelis Heys vergiffenis te schenken. De kanselier was getrouwd met een dochter van een natuurlijke zoon van Hendrik's grootvader, Jan IV van Nassau. De in zijn hoogheid gekwetste heer van Breda liet zich toen vermurwen, maar stelde harde voorwaarden. Cornelis Heys zou moeten verschijnen in de Raad van Brabant in linnen klederen, barrevoets en blootshoofds met een toorts van 4 pond was (ad 470 gr. = 1,8 kg) in de handen. Ten overstaan van dit rechtscollege moest hij vervolgens zijn misdrijven bekennen, afstand doen van zijn Sint Petersmanschap voor zich zelf en al zijn nakomelingen en zweren nooit meer van een soortgelijke vrijheid misbruik te maken. Na deze handeling toog Cornelis Heyt tussen twee beambten van de Raad van Brabant naar de kerk van Sint Goedele te Brussel om daar de toorts aan het H. Sacrament te offeren. Een zelfde handeling moest vervolgens geschieden ten overstaan van drossaard en schepenen van de stad Breda, waarna de toorts in de O.L.V. kerk moest worden geofferd aan het H. Sacrament en daar moest blijven staan. Ter herinnering aan dit feit zou een kruisbeeld van Naamse steen worden vervaardigd met het opschrift „dit cruys

heeft doen maken Cornelis P. Heys, Sinte Petersman van Loeven". De afmetingen van het gedenkteken worden nauwkeurig opgegeven: een zuil van ca 3 m hoog met een crucifix erop en dit alles op een platform van 5 treden die elk ca 30 cm hoog moesten zijn. Graaf Hendrik zou de plaats mogen aanwijzen, waar dit stenen kruis zou moeten staan.

Tenslotte kwamen alle onkosten van het proces en de gevangenis voor rekening van Cornelis Heys, terwijl ook zijn vader afstand moest doen van het Sint Petersmanschap. We zien hier, dat graaf Hendrik van Nassau wel zeer krachtige maatregelen neemt tegen een persoon, die inbreuk maakt op zijn heerlijkheid d.w.z. op zijn rechtsmacht. We moeten echter niet uit het oog verliezen, dat de gang van zaken in de oorkonde van 12 januari 1518 waarschijnlijk wel enigszins gekleurd is weergegeven en dat het doel van dit alles was om anderen ervan af te schrikken hetzelfde te doen als Cornelis Heys. Het gedenkteken was een waarschuwing voor iedereen, die mocht twijfelen aan het gezag van de heer van Breda en wellicht van zins was iets te ondernemen, dat hieraan afbreuk zou kunnen doen. Een zekere gelijkenis met het geval Lemmeken van der Marken (zie pag. 105) is aanwezig. De wijze, waarop Cornelis Heys zijn fouten moet bekennen is typerend voor de late Middeleeuwen en wijst er op, dat de heer van Breda zich persoonlijk beledigd voelde. Vreemd genoeg wordt geen melding gemaakt van de aard van de misdrijven zelf en ofschoon er niet expliciet wordt verwezen naar het privilege van 1494, menen wij toch dat juist hierop de bewering van graaf Hendrik van Nassau steunde, dat een Sint Petersman niet zo mocht handelen als Heys dat had gedaan. Dit privilege sloot nadrukkelijk elk beroep op een ander rechtscollege dan de Raad van Brabant uit. Het geval Heys leidde er waarschijnlijk toe, dat ook Leuven openlijk erkende dat het privilege van de Sint Petersmannen zich niet uitstrekte over het Land van Breda. Enige tijd nadien zouden de heren van Breda overigens ook het in appèl gaan bij de Raad van Brabant trachten tegen te gaan, hetgeen tenslotte in 1554 tot een compromis leidde.[94]

8. *Het verzet van de heren van Bergen op Zoom tegen het Sint Petersmanschap*

De heren van Bergen op Zoom kregen in 1327 hetzelfde van de hertog gedaan als Willem van Duivenvoorde in dat jaar gelukte. In het eerstgenoemde jaar bepaalt hertog Jan III, dat Albrecht van Voorne en zijn echtgenote Machteld van Wezemale de „vrije" heerlijkheid Bergen op Zoom in leen zullen mogen houden met alle eraan verbonden rechten. Een van deze rechten wordt expliciet omschreven als het verbod voor iedere inwoner van het Land van Bergen op Zoom of van het „gemeene land" (Steenbergen-Hoeven-Oudenbosch) om poorter van een Brabantse stad of vrijheid te worden of zich te laten inschrijven als Sint Petersman. Wie al buitenpoorter is, verliest dit statuut (vergelijk dit met de identieke bepaling van 1339, zie p. 104), maar wie Sint Petersman is, moet dit bewijzen ten overstaan van de hertog en de heer van Bergen op Zoom of diens afgevaardigde. Wie „van dien rechten stamme comen sijn sonder enech ghebrec", wordt erkend als Sint Petersman, maar dit houdt nog niet in, dat hij hiervan gebruik mag maken door zich aan de heerlijkheid van Albrecht van Voorne en zijn gemalin te onttrekken. Wat er precies onder het tegen de heerlijkheid handelen wordt verstaan, is vreemd genoeg niet omschreven. Het hele stuk spreekt in termen van: „Bergen op Zoom is een vrije heerlijkheid met de gebruikelijke voorrechten. De nieuwe bezitters mogen hun onderdanen behandelen zoals hun voorgangers dat plachten te doen". W. C. M. Stuart meent, dat de heer van Bergen op Zoom vooral bezwaren had tegen het statuut van de buitenpoorters, omdat zij steeds vrijdom van belastingen voor zich opeisten.[95] In 1353 wordt aan de nieuwe heer van Bergen op Zoom, Hendrik I van Boutershem (1351-1370) hetzelfde beloofd als aan Albrecht van Voorne en zijn echtgenote.[96] Men merke tenslotte op, dat hier geen sprake is van meisseniers, maar alleen van buitenpoorters en Sint Petersmannen.

9. *Conclusies*

In de late Middeleeuwen streefden de heren van hoge („vrije") heerlijkheden zoals Breda en Bergen op Zoom ernaar de extra-territoriale

rechtsmacht van de Brabantse hoofdsteden zoveel mogelijk te beperken. Zij slaagden hierin tenslotte in 1494. Het statuut van de Sint Petersmannen te Leuven vormde eveneens een inbreuk op de competentie van de onder hun gezag staande rechtbanken en om die reden trachtten de heren van Breda en Bergen op Zoom vanaf het midden van de 14de eeuw aan de werking van dit privilege een einde te maken. Na ca 1520 verneemt men in het Land van Breda niets meer over de Sint Petersmannen.

De Sint Petersmannen worden vaak in één adem gelijk gesteld aan de meisseniers van de hertog van Brabant, ofschoon het in oorsprong twee verschillende groepen geweest zijn. Over de in het Land van Breda wonende meisseniers is slechts weinig bekend, maar het moet niet bij voorbaat onmogelijk worden geacht, dat het hier om meisseniers van de heer van Breda gaat. Nergens blijkt immers iets van een bijzondere relatie met de hertog van Brabant. In Princenhage waren zij bijzonder talrijk, maar een verklaring voor dit verschijnsel blijft thans nog steken in de faze van een nader te toetsen hypothese. Een grondige studie over de structuur en de ontwikkeling van het domein van de heren van Breda vormt een goede ingang tot de bestudering van dit probleem. De oorsprong van zowel de Brabantse als de Bredase meisseniers dateert echter zeker van vóór 1200.

NOTEN

1 J. Calbrecht, *De oorsprong der Sinte Peetersmannen (Leuven,* 1922).

2 R. van Uytven, „Imperialisme of zelfverdediging: de extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven", *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant,* LVIII (1975) 7-12.

3 P. Bonenfant, „La notice de donation du domaine de Leeuw à l'église de Cologne et le problème de la colonisation saxonne en Brabant", *Revue belge de Philologie et d'Histoire,* XIV (1935) 775-810.
P. Bonenfant, „Un dénombrement brabançon inédit du XIVème siècle: gens de ménie et bourgeois forains dans l'ammanie de Bruxelles", *Bulletin de la Commission royale d'Histoire,* CXXV (1959) 295-345.

4 D. Th. Enklaar, „Leuvensche Sint-Petersmannen in ons land", *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf van de Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht,* VIII (1934) 228-236.
D. Th. Enklaar, „Nieuwe gegevens omtrent Leuvensche Sint-Petersmannen in het Land van Breda, *Versl. en Meded. Oud-Vaderlandsch Recht,* IX (1944) 283-293.

[5] F. F. X. Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's" in: F. F. X. Cerutti e.a. *Geschiedenis van Breda. Deel I De Middeleeuwen* (Breda, 1952) 1.
[6] G. Dirven, „De meisseniers in de Hage tijdens de Middeleeuwen", *Hage*, III (1973) 40-63.
[7] Calbrecht, *Oorsprong*, 15-41.
[8] J. P. H. de Monté ver Loren en J. E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (5e druk; Deventer, 1972) 83.
[9] E. M. Meijers, „De St. Maartensmannen van Giethoorn" in: *Exuli amico Huizinga historico amici non historici die VII mensis decembris anni MCMXLII* (Haarlem, 1948) 141-184.
[10] Vertaling: cijnsplichtige lieden van Sint Pieter, onderdeel uitmakend van de familie van Sint Pieter. Calbrecht, *Oorsprong*, 18.
[11] H. Pirenne, *De Middeleeuwen. Economsche en sociale geschiedenis* (Amsterdam, z.j.) 88-89; G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (2dln; Paris, 1962) II, 408-409;
Calbrecht, *Oorsprong*, 30-33.
[12] *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)*, H. Pirenne, ed. (Bruxelles, 1896) resp. 124 en 126.
[13] J. A. de Kok o.f.m., *Geschiedenis van de kerkelijke instellingen in Nederland* (deel I; z.pl., 1970; uitgave van de Rijksarchiefschool) 25.
[14] Calbrecht, *Oorsprong*, 20-21.
[15] *Ibidem*, 27-28 en 65.
[16] Met de heer van Breda in 1213; zie: F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (2 dln; Utrecht-Bussum, 1956-1972) I, 8-11; met de heer van Wezemale in 1237; zie: Calbrecht, *Oorsprong*, 18-20; met de heer van Cranendonk in 1282; zie: H. P. H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant* (deel I De Meierij van 's-Hertogenbosch; ter perse) en met de bisschop van Luik in 1295 over Maastricht; zie: Calbrecht, *Oorsprong*, 22-24.
[17] Vertaling: man(nen) van Sint Pieter en behorend tot de vrije familie van de heer, de hertog; mannen van Sint Pieter; Calbrecht, *Oorsprong*, 63-64; zie ook: Cerutti, *Rechtsbronnen*, I, 107 die dit waardevolle stuk slechts in regestvorm weergeeft.
[18] Zie noot 15.
[19] Calbrecht, *Oorsprong*, 98-112.
[20] Ibidem, 55; zie voor een uiteenzetting over het begrip familia: Duby, *Economie rurale*, II, 446-452.
[21] Bonenfant, *„Notice"*, 801.
[22] A. C. Oudemans, *Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch woordenboek* (7 dln; Arnhem, 1869-1880) IV, 247 met aldaar nog meer voorbeelden;
K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* (2 dln; Leiden, 1890) II, 200; zie voor het gebruik van het woord „meesniede" in de zin van dienstpersoneel van de heer van Zaventhem bij Brussel: J. Bolsée, *La grande enquête de 1389 en Brabant* (Bruxelles, 1929) 191-192 (no. 473).
[23] *Brabandsche Yeesten door Jan de Klerk*, J. F. Willems en J. H. Bormans eds. (3 dln; Bruxelles, 1839-1843) I, 430-vers 478.
[24] Ibidem, II, 163-vers 4671.
[25] Ibidem, III, 215-vers 5121 e.v.
[26] Van Uytven, *„Imperialisme"*, 37-70.
[27] Zie hierover uitvoeriger: A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Bra-*

bant au bas moyen âge (2 dln; Bruxelles, 1975) I, 470-523 en ook: Van Uytven, *Imperialisme*, 68-70.

28 A. Graffart en A. Uyttebrouck, „Quelques documents inédits concernant l'accession de la maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)", *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CXXXVII (1971) 59-137 in het bijzonder 74; zie over de kwalen en ondeugden van hertogin Johanna: Uyttebrouck, *Gouvernement*, I, 32-34.

29 Van Uytven, „*Imperialisme*", tabellen I-IV op 47 en 55-57.

30 Dirven, „*Meisseniers*", 46.

31 J. Verbeemen, „De Antwerpse buitenpoorterij", *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk enz.*, XLI (1958) 43-64 in het bijzonder 45 e.v.

32 Calbrecht, *Oorsprong*, 139-noot 1 en noot 3; 141-142-noot 3; 1 e.v.; 119 e.v.; en 152-154; Van Uytven, „*Imperialisme*", 59-68.

33 Van Uytven, „*Imperialisme*", 64-65; Calbrecht, *Oorsprong*, 119-120.

34 Calbrecht, *Oorsprong*, 137-138.

35 *Boec van der loopenden practijken der raidtcameren van Brabant* door Willem *van der Tanerijen*, E. J. Strubbe ed. (2 dln; Brussel, 1952) I, 390-393 (par. 150).

36 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 98 en 171; N. E. Algra en H. C. J. G. Jansen, *Rechtsingang* (4e druk; Groningen, 1974) 156.

37 Stallaert, *Glossarium*, II, 200.

38 C. Casier, ed., *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier de Bruxelles* (2 dln; Bruxelles, 1873) deel II Ammanie van Brussel.

39 G. de Longé, ed., *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers* (7 dln; Bruxelles, 1870-1878).

40 W. Bezemer, ed., *Oude rechtsbronnen der stad Breda* ('s-Gravenhage, 1892) hiervan alleen het z.g. „Houten Boecxken".

41 W. Bezemer, ed., *Oude rechten van Steenbergen* ('s-Gravenhage, 1897).

42 Th. E. van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744) 307-327 (costuymen van stad en land van Breda uit resp. 1547 en 1570).

43 De volgende landrechten bevatten bepalingen over de meisseniers: Recht van Ukkel (p. 2-23) paragrafen 2, 4, 11, 21, 22, 31, 35, 36, 62 en 66; Costumen van Ukkel uit 1606 (p. 24 e.v.) paragraaf 45; Costumen van Sint Pieters-Leeuw c.a. (p. 140 e.v.) paragrafen 6, 25, 36 en 42; Costumen van Grimbergen uit 1606 (p. 304-317) paragraaf 18 en inleiding op p. 304; de uitgave van Casier voldoet niet meer aan de thans gangbare maatstaven; zie de kritiek van Calbrecht, *Oorsprong*, 71-75 op de uitgave van de costumen van Rode c.a. en ibidem, 48-50 + noten over de costumen van Ukkel.

44 Casier, *Coutumes*, Landrecht van Grimbergen, paragraaf 62: „Meysnieman ende zijn have hoert ter mannen vonnisse ende te niemen el".

45 Calbrecht, *Oorsprong*, 45-46.

46 Casier, *Coutumes*, Landrecht van Grimbergen, paragraaf 66.

47 Calbrecht, *Oorsprong*, 79-80.

48 Ibidem, 42-47 en ook gepubliceerd in: J. B. Ansems, *Den luyster ende glorie van het hertoghdom van Brabant* (Brussel, 1699) 52-59; het betreffende artikel luidt: „Wie dat hoert te Sinte Peters van Lovene ende tonser vrier maisenieden wat dat hij geloeft voir scepenen van onsen lande dat wille wy dat hyt geleiste alse oft hyt geloeft hadde voir scepenen van vrier port ende in andere stucken gebruyken haere maiseniede alse Sint Petersliede sculdich syn te gebruykenen" (Calbrecht, *Oorsprong*, 42).

49 J. Lindemans, „Oude oorkonden betreffende de meisseniers van Grimbergen", *Eigen Schoon en de Brabander*, XXIV (1941) 193-203.

50 Ibidem, 199-201; zie ook Calbrecht, *Oorsprong*, 76-79 die in een bijlage het originele stuk publiceerde (p. 159-161).

51 S. W. A. Drossaers, *Het achief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581* (1 deel in 5 banden; 's-Gravenhage, 1948-1949) I, 146 (inv. no 879) en III, 130 (regest no 1735).

52 Verwarring zou kunnen ontstaan, doordat bij de bevestiging van de meisseniers-keure van 1298 in 1456 Jan IV, graaf van Nassau en heer van Breda op dat moment ook heer van Grimbergen was; deze verwarring heeft G. Dirven in zijn aangehaald artikel over de Bredase meisseniers flink parten gespeeld, want impliciet wordt hier de inhoud van de keur van Grimbergen van toepassing verklaard op het Land van Breda. Jan van Nassau trad in 1456 echter op in zijn kwaliteit als heer van Grimbergen en terecht plaatsten de vroegere beheerders van het archief van de Nassause domeinen het 15de eeuwse afschrift van de oorkonde van 1456 in de lade „Grimbergen", zoals op de buitenzijde van het stuk is aangegeven; S. W. A. Drossaers, de vervaardigster van een moderne inventaris plaatste dit stuk eveneens onder Grimbergen; zie Dirven, *„Meisseniers"* 40, 49-50 en 62; in het Houten Boexcken, uitgegeven door Bezemer (noot 40) wordt onder de paragraaf handelende over de heervaart van het Land van Breda trouwens in het geheel niet gesproken over meisseniers, hetgeen zeker het geval zou zijn geweest, als de bepalingen van de keur van 1298 hier hadden gegolden.

53 Bonenfant, *„Dénombrement"*.

54 Deze schatting is gebaseerd op de veronderstelling, dat er evenveel vrouwelijke als mannelijke meisseniers waren en op de veronderstelling van Cuvelier, dat het aantal van 8668 aangeslagenen in 1374 ongeveer 2/3 van de bevolking uitmaakte; zie: J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVème-XVIème siècle)* (2 dln; Bruxelles, 1912-1913) I, lxxxiv-xcii.

55 Deze schatting is gebaseerd op de huizentellingen van 1437 en 1464, op een vermenigvuldigingsfactor van 5 à 6 voor de reconstructie van de totale bevolking en op de veronderstelling, dat het getal huizen van 1464 zowel Hage-Nassau als Hage-Hertog omvat; zie voor de aantallen huizen: Cuvelier, *Dénombrements*, 472-473 en voor de telling van 1449: Dirven, *„Meisseniers"*, 56-62.

56 Bonenfant, *„Notice"*, 799-800.

57 Ibidem, 799-803.

58 Ibidem, 803.

59 Cerutti, *Rechtsbronnen*, II, 62-66 in het bijzonder 64-65 (Nispen, d.d. 1 september 1421) en 371-372 (Etten, 1454, z.d.) en F. A. Brekelmans, „De dorpskeuren van Gilze", *Versl. en Meded. Oud-Vaderlandsch Recht*, XI (1954-1958) 405-414 in het bijzonder 409-410 en 412-413 (Gilze c.a.).

60 Bonenfant, *„Dénombrement"*, 310-311.

61 Duby, *Economie rurale* II, 407.

62 Bolsée, *Enquête*, xxix-xxx en de no's 27, 40, 41, 60, 78, 200, 208, 221, 281, 480, 532 en 591.

63 Bonenfant, *„Notice"*, 804.

64 Zie over de horigheid: de Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 71-78 met aldaar opgave van verdere literatuur.

65 Ibidem, 71; Meyers, *Giethoorn"*, 146 en 163-164; E. Heringa, *Tijnsen op de Veluwe* (Groningen, 1931) 64.

66 Calbrecht, *Oorsprong*, 33-34 en 55; Dirven, *„Meisseniers"*, 46-47 en Enklaar, *„Nieuwe gegevens"*, 284-286.

67 Cerutti, *Rechtsbronnen*, I, 21 (testament van Godfried IV); L. J. M. Philippen,

„Het testament van Godevaart IV, Heer van Schooten-Breda, 1246", *Oudheid en Kunst* XXV (1934), 9-20; F. F. X. Cerutti, „De vorming der stad" in: F. F. X. Cerutti e.a.,*Geschiedenis van Breda. Deel I De Middeleeuwen* (Breda, 1952) 26-55 in het bijzonder 35 e.v.; Calbrecht, *Oorsprong,* 36-37.

68 F. W. Smulders, „Keurmedigheid", *Brabantse Leeuw,* V (1956) 48 en 76 en F. W. Smulders, „Keurmedigen in Zomeren", *Brabantse Leeuw,* VI (1957) 61.

69 Cerutti, *Rechtsbronnen,* II, 31-32, 277-278, 351-354, 674 en 698-699 en F. F. X. Cerutti, „De jaarbede in de heerlijkheid Breda", *Jaarboek De Oranjeboom,* I (1948) 46-69 in het bijzonder 64.

70 Beide tellingen zijn niet in originali bewaard gebleven; door Dirven, „Meisseniers" is de telling van 1449 volledig gepubliceerd; zie voor de tekst van de telling van 1390: Cerutti, *Rechtsbronnen,* I, 334-335.

71 Dirven, *„Meisseniers"*, 61.

72 In het Land van Bergen op Zoom lagen nog hertogelijke enclaves te Borgvliet en onder Wouw en Heerle (delen van Roosendaals Gageldonk).

73 Enklaar, *„Nieuwe gegevens"*, 287-289.

74 Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief Leenhof van Brabant, „Aveux et dénombrements", no 2100bis; voor een analyse van dit denombrement heb ik gebruik kunnen maken van de fotocopieën, die berusten in het archief van de Stichting Werkgroep Haagse Beemden, waarvoor op deze plaats mijn hartelijke dank.

75 Onder Etten, Roosendaal en Meer bevonden zich enige lenen, die uit leen- en/of laathoven bestonden en die met name het beeld vertroebelen, omdat de daarvan afhangende lenen niet zijn gespecificeerd; wanneer we deze lenen bij de berekening van de gemiddelde taxatiewaarde terzijde laten, ontstaat het volgende beeld:

Etten	waarde: 51,153	gem. waarde: 6,473
R'daal	waarde: 118,78	gem. waarde: 5,40
Meer	waarde: 48,903	gem. waarde: 4,45.

76 Zie voor de tekst van de oorkonden van ca 1198: Cerutti, *Rechtsbronnen,* no's 8 en 9.

77 Enklaar, *„Leuvensche"*, 284-286.

78 Cerutti, *Rechtsbronnen,* I, 38 (juni 1277), 57 (24 juni 1291), 59-61 (2 februari 1292), 74-75 (26 october 1297) en 80 (23 juni 1300); G. C. A. Juten, *„De Ypelaar"*, Taxandria, XLVIII (1941) 52-68, 106-124 en 165-182 en G. C. A. Juten, *„De familie van Ypelaar"*, Taxandria, XLVIII (1941) 204-213; in 1308 wordt van Sybertus van Ulvenhout vermeld, dat hij is overleden; de Sybertus de Hulvenhout, die in 1319 wordt aangenomen als Sint Petersman, is mogelijk een kleinzoon van Sybertus sr.

79 Cerutti, *Rechtsbronnen,* I, 85 (2 augustus 1308) en 152-154 (1 augustus 1333).

80 Cerutti, *Rechtsbronnen,* I, resp. 116 (d.d. 5 april 1324) en 137 (d.d. 27 augustus 1328); de originele tekst luidt als volgt: „homines ministeriales beati Petri Lovaniensis sub Willelmo domicello de Oestrout"; deze twee oorkonden werpen een merkwaardig licht op het probleem van het ontstaan en de functies van de schepenbanken in het Land van Breda; we zullen hier niet verder op deze problematiek ingaan.

81 1440 Algemeen Rijksarchief Brussel. Leenhof van Brabant, Dénombrementen, no's 59 (Hambroek), 60 (Gageldonk) en 65 (De Emer); Burgst ca 1430, Schaduwarchief Stichting Werkgroep Haagse Beemden, leen- en cijnsboekje van de heerlijkheid Burgst; datering bij benadering; Burgst, 1468 Gemeentearchief Breda, IV, Collectie Reigersman, no 7; met dank aan genoemde stichting, die mij inzage gaf in de in haar bezit zijnde fotocopieën van de in deze studie vermelde stukken.

[82] Zie voor Zundert-Hertog het denombrement uit dat jaar in: Cerutti, *Rechtsbronnen,* II, 221-224; hier bestonden toen nog de typisch heerlijke rechten van opvaart, erfwinning en versterf.
[83] F. F. X. Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw", in: F. F. X. Cerutti, e.a., *Geschiedenis van Breda. Deel I De Middeleeuwen* (Breda, 1952) 56-122 in het bijzonder 81.
[84] Cerutti, *Rechtsbronnen,* I, 133-134 (28 november 1327).
[85] Ibidem, I, 172-175 in het bijzonder 173-174 (3 december 1339).
[86] Ibidem, I, 208-213 in het bijzonder 209 (1 april 1350).
[87] Ibidem, I, 206-207 (28 februari 1350).
[88] Enklaar, *„Nieuwe gegevens",* 230-231.
[89] Cerutti, *„Institutionele geschiedenis tijdens de Nassau's",* 196-197.
[90] Van Goor, *Beschrijving,* 478-480 (8 september 1494) „... ende nyettemin henluyden van nyeuws gevende ende verlenende by de selver onser Princelycker macht, dat (de heren van Breda en Bergen op Zoom hun gebieden) besitten sullen vry, exempt ende onbelast van allen onsen anderen steden, bancken ende gerichten... van nu voirtaen egheen ressort in cas van appellatien, relatien, supplicatien oft andersints, noch egheen andere subjectien oft onderdanicheyt hebben oft halen sullen aen enighe van onsen steden, bancken ende gerichten in egheene saken, criminele, civile, reëele oft personele...".
[91] Calbrecht, *Oorsprong,* 141 + noot 3 (24 juni 1514).
[92] Enklaar, *„Nieuwe gegevens",* 290-293.
[93] Cerutti, *„Institutionele geschiedenis tijdens de Nassau's",* 195-196; deze verwijst naar de Collectie Cuypers van Velthoven (Rijksarchief in Nood-Brabant), no 100, maar aangezien deze collectie thans opnieuw geïnventariseerd wordt, was het niet goed mogelijk dit stuk thans op te sporen.
[94] Enklaar, *„Leuvensche",* 231-236 (12 januari 1518) en Cerutti, *„Institutionele geschiedenis tijdens de Nassau's",* 198 en P. Scherft, „Het gratierecht van de Heren van Breda", *Jaarboek De Oranjeboom,* VII (1954) 21-22.
[95] W. C. M. Stuart, *Overeenkomst en verschil in veertiende-eeuwse Brabantse land- en stadscharters* (ongepubliceerde scriptie Universiteit Nijmegen, aanwezig op het Gemeentearchief Bergen op Zoom; z.pl., 1969) 20.
[96] Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief Raad en Rekenkamer Bergen op Zoom, no's 178 (13 februari 1327) en 179 (10 februari 1353) (Inv. Van Ham, ter perse); met dank aan de inventarisator, W. A. van Ham, die zo vriendelijk was mij op deze stukken en op de scriptie van W. C. A. Stuart opmerkzaam te maken.